

Makale Geliş Tarihi | Received: 01.12.2020
Makale Kabul Tarihi | Accepted: 05.04.2021

E-ISSN: 2148-9327
http://dergipark.org.tr/kilikya
Araştırma Makalesi | Research Article

FARABİ'NİN EĞİTİM FELSEFESİ BAĞLAMINDA DİN VE FELSEFEYİ KONUMLANDIRIŞI

Celal YEŞİLÇAYIR*

Öz: Antik Yunan Felsefesi ile İslam dini arasında sentez inşa etmeye çalışan Farabi, sonraki dönemlere oldukça zengin bir düşünsel miras bırakmıştır. Onun düşünsel mirası bağlamında eğitimle ilgili kaleme aldığı düşüncelerin de önemli bir payının olduğu anlaşılmaktadır. Onun eğitim felsefesi, siyaset ve ahlak anlayışları ile yakın bir ilişki içinde olmakla birlikte bu alanda belirgin bir biçimde karşımıza çıkan iki unsur din ile felsefedir. Böylelikle onun, söz konusu sentezci yönetime eğitimle ilgili düşünceleri çerçevesinde de başvurduğu ortaya çıkmaktadır. Elinizdeki çalışmada Farabi'nin din ve felsefeyi eğitim alanında nasıl konumlandığına ele alınıp, irdelenmesi amaçlanmaktadır. Bu bağlamda toplumun birliğini sağlama ve insanların yetkinleşmesi sürecinde din ile felsefeye yüklenen anlamlar serimlenmektedir. Son tahlilde ise onun eğitim felsefesinde din ile felsefenin kendi aralarında nasıl ilişkilendirildiğinin ve derecelendirildiğinin de tartışılması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Farabi, sentez, eğitim, din, felsefe

FARABI'S POSITIONING RELIGION AND PHILOSOPHY IN THE CONTEXT OF PHILOSOPHY OF EDUCATION

Abstract: Trying to build syntheses between Ancient Greek Philosophy and Islam, Farabi left a very rich intellectual legacy to later periods. It is understood that the thoughts he wrote about education in the context of his intellectual legacy also had an important share. Although he is in a close relationship with his educational philosophy, politics and moral understanding, the two elements that we encounter prominently in this field are religion and philosophy. Thus, it is revealed that he also applied to the synthesizer method in question within the framework of his thoughts on education. In the present study, it is aimed to address and examine how Farabi positioned religion and philosophy in the field of education. In this context, the meanings attributed to religion and philosophy in the process of ensuring the unity of society and

* Dr. Öğr. Üyesi | Assist. Prof. Dr.

Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü, Türkiye | Gümüşhane University, Faculty of Letters, Department of Philosophy, Turkey

celalyesil@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0002-3132-920X

Yeşilçayır, C. (2021). Farabi'nin Eğitim Felsefesi Bağlamında Din ve Felsefeyi Konumlandırışı. *Kilikya Felsefe Dergisi*, (1), 52-64.

empowerment of people are displayed. In the final analysis to discuss how religion and philosophy are associated and graded among themselves in his philosophy of education.

Keywords: Farabi, synthesis, education, religion, philosophy

1. Giriş

Felsefe ile eğitim arasında kadim temellere dayanan bir ilişkiselliğin olduğu bilinmektedir. Öyle ki varlığı anlama çabası içinde olan felsefe için bilginin inşası önem arz etmektedir. Söz konusu bilgisel süreçler aynı zamanda eğitim faaliyetlerinin doğuşu adına gerekli zeminin hazırlanmasını sağlamıştır. Bununla birlikte filozofların varlığı anlama sürecinde ortaya çıkan düşüncelerin başkalarına aktarılması için eğitim ve öğretim süreçlerine de gereksinim duyulmuştur. Diğer taraftan Antik Çağ filozoflarının eğitime verdikleri önem, felsefe ile eğitim arasındaki ilişkiyi daha da belirgin bir hale getirmiştir. Söz gelimi Antik Çin'in ünlü filozoflarından *Konfüçyüs*'ün (M.Ö. 551-479) iyi insan ve iyi yurttaş olmak bakımından eğitime çok önem verdiği bilinmektedir. Şu halde o, başta ahlak olmak üzere birçok erdemin eğitim yolu ile çocuklara ve gençlere aktarılabilceğini savunmuştur. (Komşu, 2011, s. 29) Antik Yunan'da ise Sokrates'in (469-399) eğitim faaliyetleri adına "diyalog" anlayışını geliştirdiği ve bu anlayışın günümüzde "Sokratik Yöntem" olarak adlandırıldığı bilinmektedir. (Komşu, 2011, s. 39) Sonraki dönemlerde ise felsefe ile eğitim arasındaki ilişkinin daha sistematik bir hal almaya başladığı ve "eğitim felsefesi" adıyla bilinen felsefe disiplinin oluştuğu anlaşılmaktadır. Özü itibarıyla eğitim felsefesi, eğitimin neliği, mahiyeti, amacı ve süreçlerini felsefi bağlamda ele alan bir disiplindir.

Eğitim felsefesi, yalnızca felsefe alanı ile sınırlı kalmayıp aynı zamanda eğitim bilimleri bakımından da oldukça önemsenen bir disiplin haline gelmiştir. Böylelikle eğitimde filozofların ileri sürdüğü kuramsal düşüncelerden nasıl kazanımlar elde edilebileceği temel bir sorunsal olarak belirginleşmiştir. Filozofların eğitimin nasıl icra edilmesi gerektiği hususunda ileri sürdükleri fikirler eğitim felsefesinin özünü oluşturmaktadır. Bu bağlamda eğitimde yöntem, eğiticilerin tutumu, eğitim müfredatı gibi konular ön plana çıkmaktadır. Diğer taraftan eğitim ile insan olmak arasında doğrudan bir ilişki kuran düşünürler ile karşılaşmaktadır. Söz gelimi Erasmus tarafından ortaya atılan "İnsan doğulmaz, insan olunur." sözü insanlaşmak bakımından eğitimin önemine işaret etmektedir. (Erasmus, 1985, s. 304) Benzer biçimde Kant'ın "İnsan, yalnızca eğitimle insan olabilir." ifadesi insan olmak ile eğitim arasındaki vazgeçilmez bağa vurgu yapmaktadır. (Kant, 1803, s. 11) Bununla birlikte sadece İslam coğrafyasının değil, bütün bir felsefe tarihi adına önemli bir filozof olan Farabi, eğitim felsefesi bağlamında önemli fikirler kaleme almıştır. Kaleme aldığı eserlerin ve ileri sürdüğü fikirlerin niteliğine istinaden *Muallim-i Sani* olarak adlandırılan Farabi, özellikle Yunan felsefesinin İslam düşüncesine aktarılmasında başat rol oynamış bir düşünürdür. (Kılıç, 2015, s. 64)¹

¹ Farabi, ilimlerin başı (*reîsü'l-'ulûm*) olarak gördüğü Aristoteles mantığını İslâm dünyasına tanıtmıştır. Bu yüzden kendisine "el-Muallimü's-sânî" (İkinci Öğretmen) unvanı verilmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Seyyid Hüseyin Nasr, *Fârâbî'ye Niçin "İkinci Öğretmen" Adı Verilmiştir?*, Çev. Süleyman Tülücü, Diyanet İlmî Dergi, Ocak Şubat Mart 1993, 29 (1), ss. 51-5.

Elinizdeki çalışmada Farabi'nin eğitim felsefesi bağlamında kaleme aldığı düşüncelerin din ve felsefe ilişkisi bakımından analiz edilmesi amaçlanmaktadır. Bu çerçevede temel olarak onun *Medinetül Fazıla (Erdemli Şehir)* ve *Tahsîlü's-saâde (Mutluluğun Kazanılması)* adlı eserlerinden faydalanılmaktadır. Bu konuya yönelmemizin temel nedeni ise Farabi'nin eğitimle ilgili düşüncelerinin akademik ve entelektüel çevrelerce yeteri kadar bilinmemesidir. Bu çerçevede çalışmamıza öncelikle onun felsefesinin genel karakteri analiz edilerek başlanacaktır. İkinci aşamada ise Farabi'nin eğitim anlayışı ele alınacaktır. Sonraki aşamada ise din ve felsefenin onun eğitim felsefesi ile ilişkisi irdelenmeye çalışılacaktır. Bununla birlikte din ve felsefe ilişkisi bağlamında onun eğitim anlayışında başat rol oynayan unsurun ne olduğunun tartışılması amaçlanmaktadır. Son tahlilde ise Farabi'nin eğitim felsefesi bağlamında ileri sürdüğü fikirlerden hangi çıkarımların yapılabileceği tahlil edilmektedir.

2. Ana Hatlarıyla Farabi'nin Felsefesi

Ebu Nasr Muhammed bin Muhammed bin Tarhan bin Uzlug el-Farabi, (870-950) özellikle metafizik, mantık ve siyaset felsefesi alanlarında eserler kaleme almış bir filozoftur. Metafizik konularda Aristoteles'ten önemli ölçüde ilham alan Farabi, ontoloji ve teolojiyi ilişkilendirme çabası içindedir. Bu çerçevede onun Tanrı'nın sıfatları, Tanrı delilleri, varlıklar sınıflandırması ve Tanrı-evren ilişkisi gibi hususlarla iştigal ettiği anlaşılmaktadır. (Cevizci, 2015, ss. 241-45) Aristoteles'ten önemli ölçüde ilham alan Farabi'nin mantık alanında 1. *İlkeler*, 2. *Kanıtlanma* ve 3. *Sonuçtan oluşun* bir yöntemden söz ettiği bilinmektedir. Bu çerçevede "zorunlu" ve "olası" olmak üzere iki tür akıl yürütmeden söz etmektedir. Onun mantık alanındaki düşünceleri "cedel" (diyalektik) yönteminin gelişmesi adına da önem arz etmektedir. (Ülken, 2015, s. 69, 70) Aynı zamanda onun dil ve mantık ilişkisini çözümlemeye yönelik eserler kaleme aldığı dikkat çekmektedir. Bu bağlamda o, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar* (Farabi, 2017) ve *Harfler Kitabı* (Farabi, 2008) adlı eserleri kaleme almıştır.

Diğer taraftan onun Antik Çağ'dan beri süregelen siyaset felsefesini İslam düşüncesi ile sentezlemeye çalışması, etkili bir filozof olarak anılmasında başat rol oynamaktadır. (Cevizci, 2015, s. 240) Onun düşüncesinde etkili bir alan olarak görülen siyaset felsefesinde ise siyaset ve ahlakın bir mütemadiyen ilişkilendirilmeye çalışıldığı dikkat çekmektedir. Arslan'a göre onun siyaset felsefesi politik olmaktan ziyade ahlaki bir karakter taşımaktadır. (Arslan, 2020, s. XII) Nitekim o, "Erdemli Şehir" olarak da bilinen *İdeal Devlet (el-Medinetül Fazıla)* adlı eserinde yurttaşların ahlaki bakımdan yetkinleşmeleri üzerinde durmaktadır. (Farabi, 2015, s. 98) Dolayısıyla onun felsefesinde siyaset ve ahlakı birbirine bağlama gayreti içinde olduğunu iddia etmemiz mümkündür. Aynı zamanda o, eğitim ve öğretim faaliyetlerinin hedefinin yurttaşlara erdemli tutumlar kazandırmak olması gerektiğini ileri sürmektedir. (Farabi, 2020, s. 31) Bu düşüncelerin oluşumunda Platon, Aristoteles, Plotinos gibi düşünürlerin yanı sıra İslam

İslam Dünyasında özellikle XIII. Yüzyıldan itibaren tercüme faaliyetlerinin artması ile birlikte Aristoteles'e Muallim-i Evvel (İlk Öğretmen) olarak anılmaya başladığı bilinmektedir. Farabi'nin eserlerinin ilmi derecesini Aristoteles derecesinde olduğunu düşünenler ona "İkinci Öğretmen" anlamına gelen Muallim-i Sani unvanını vermişlerdir. (Kılıç, 2015, s. 64)

düşüncesinin önemli etkileri söz konusudur. Diğer taraftan Stoacıların ahlaki bir bakış açısıyla ileri sürdükleri evrenselci siyaset anlayışının Farabi'nin düşünceleri üzerinde etkili olduğu ileri sürülmektedir. (Kurşunoğlu, 2018, s. 30) Nitekim o, "ideal devlet" düşüncesinde bütün milletlerin karşılıklı yardımlaşmasıyla birlikte erdemli, mükemmel evrensel devletin inşa edilebileceğinin altını çizmektedir. (Farabi, 2015, s. 98) Bu noktada onun *İdeal Devlet* adlı eserini kaleme alırken önemli ölçüde Platon'un *Devlet*'inden ve siyaset felsefesinden ilham aldığını ifade etmemiz gerekmektedir.

Görebildiğimiz kadarıyla Farabi, Antik Yunan Döneminden Platon, Aristoteles ile Helenistik Dönemden Plotinos'un felsefelerinden etkilenmiş bir filozoftur. Bununla birlikte onun İslam düşüncesi ile felsefe arasında eklektik bir yapı inşa etmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Onun söz konusu eklektik yönteminde Platon ve Aristoteles'in düşünceleri arasında çok fark görmediği anlaşılmaktadır. Arslan'a göre bunun en önemli nedeni Farabi'nin Aristoteles'in birçok eseriyle tanışmamış olmasıdır. (Arslan, 2020, s. XV-XIX) Diğer taraftan Farabi'nin çok sayıda dil bildiği, müzik alanında önemli çalışmalara imza attığı bilinmektedir. Aynı zamanda doğa bilimleri alanında yaptığı çalışmalar yaptığı ve bilimci yönünün yadsınamayacak derecede önemli olduğu anlaşılmaktadır. Filozofluğunun yanında bu kadar farklı alanda etkin bir isim olması nedeniyle onu bir *hezarfen*, *mütebahhir* ya da *polimat* olarak nitelendirmemiz yerinde bir tutum olacaktır. Bununla birlikte Farabi'nin felsefenin karakteristik özelliği olarak şu belirlemeleri yapmamız mümkündür: Öncelikle onun felsefesinin idealist bir özellik taşıdığına altını çizmemiz gerekmektedir. Şu halde onun mevcut durumu iyiye dönüştürmeye yönelik fikirler ileri sürmesi, felsefenin özüne uygun bir tutum olduğunun altını çizmemiz gerekmektedir. Bununla birlikte onun felsefesinde karşımıza çıkan iki temel unsurun din ve felsefe olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Böylelikle Farabi'nin, başta Yunan felsefesi olmak üzere, felsefe ve İslam dini arasında sentezci bir anlayış geliştirdiği ifade edilebilir. Onun söz konusu din ile felsefeyi uzlaştırma çabası bağlamında hangi unsurun belirleyici olduğu ise tartışmalı bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna göre onun düşünce sisteminde başat rol oynayan din ve felsefe sentezinin ve bu bağlamda hangi unsurun daha belirleyici olduğunu irdelemeye çalışalım.

3. Farabi'nin Düşüncesinde Din ve Felsefe

Yaklaşık bin yıl süren Orta Çağ döneminde din ile felsefeyi uzlaştırma çabalarının birçok örneği ile karşılaşılabilir. Özellikle IV. yüzyıldan itibaren Hristiyan teologlar/düşünürler tarafından dini dogmalara felsefi açıklamalar getirme anlayışının yaygınlaştığı görülmektedir. Bu çerçevede dinin temele alındığı ve felsefenin teolojinin altında konumlandırılmaya çalışıldığı dikkat çekmektedir. Cevizci, bu dönemlerdeki din felsefe ilişkisini evin hanımı ile hizmetçisi arasındaki ilişkiye benzetmektedir. (Cevizci, 2016, s. 21) Buna göre evin hanımı Orta Çağ Avrupa'sında hâkim bir dini anlayış haline gelen Hristiyanlıktır. Hizmetçisi ise, dini doğruların açıklanması için başvurulan özellikle Antik Dönemde ortaya çıkmış olan felsefedir. Hatta "felsefe teolojinin hizmetçisidir" anlamına gelen "philosophia ancilla theologiae" mottosu Orta Çağ döneminde oldukça meşhur olmuştur. (Tokarev, 1988, s. 69) Bu noktada zikredilen

din-felsefe ilişkisinin Müslüman filozoflar tarafından da birebir miras alınıp alınmadığı sorusu karşımıza çıkmaktadır. Başka bir ifadeyle Müslüman filozofların dini temelli bir din-felsefe sentezine başvurup başvurmadıkları aydınlatılması gereken bir husus olarak belirmektedir. Bu bağlamda Farabi'nin söz konusu sorunsala yaklaşımı oldukça hararetli tartışmaları da beraberinde getirmiştir.

Onun düşünce sistemindeki iki ana unsur olan din ve felsefe ilişkisinde hangisinin belirleyici bir rol oynadığı önemli bir sorunsaldır. Arslan'a göre Farabi'nin iyi bir mümin olduğu bilinmektedir. (Arslan, 2015, s. 11) Aynı zamanda birçok kaynakta onun İslam dininin temel prensip olarak kabul ettiği iki dünya saadetini önemseyen bir bilge olduğu ve son tahlilde mistik bir karaktere sahip olduğu bilgisine rastlanmaktadır. Söz konusu özelliklerine istinaden onun dini temele alan bir anlayış ileri sürdüğü düşünülebilir. Diğer taraftan birçok Müslüman düşünür tarafından ona eleştiriler yöneltilmiştir. Nitekim Gazali, *Filozofların Tutarsızlığı* adlı eserinde dini olgular ve felsefi düşünce arasında bir sentez inşa etmeyi amaçlayan Farabi'yi hedef almıştır. (Reçber, 2018, s. 18) Söz konusu eleştiriler göz önünde tutulduğunda Farabi'nin felsefi bilgiyi daha mı çok önemseydiği sorusu akıllara gelmektedir.

Farabi'ye göre toplumsal anlamda mutluluğun sağlanabilmesi için dinin vazgeçilmez bir önemi söz konusudur. Şu halde toplumun birliğinin sağlanabilmesi ve ortak mutluluğun hayata geçirilebilmesi için din ile Tanrı bilincinin öğrenilmesi gerekmektedir. (Türksever ve Çiçek, 2018, s. 23) Bununla birlikte o, Tanrı'yı "İlk Olan, var olan her şeyin kendisinden varlığa geldiği şeydir." biçiminde tarif etmektedir. (Farabi, 2015, s. 45) Ona göre bütün varlık ilk olandan (Tanrı) sudur etmek suretiyle vücut bulduğundan var olan her şey onun bir parçasıdır. Dolayısıyla onun düşüncesinde varlık bir ve tektir. Diğer bir ifadeyle "gördüğümüz her şey bir ve tek olan asli varlığın bir suretidir." (Farabi, 2015, s. 45, vd.) Söz konusu gerçeklik anlayışına istinaden Farabi, Tanrı'nın yasaları ile filozofların yasalarının da bir ve aynı şey olduklarını ileri sürmektedir. Şu halde Tanrı yasaları ve felsefe yasaları aynı şeyin farklı bakış açısıyla görülmesidir. Bununla birlikte o, peygamber ile filozofun da bir ve aynı şey olduğunu ileri sürmektedir. Böylelikle onun din ile felsefe arasındaki sentezci anlayışının özdeşliğe dayandığını ifade etmemiz gerekmektedir. (Arslan, 2020, s. XX, XXI) Farabi'nin varlık anlayışının temelini yerleştirdiği bu ilke onun din ve felsefe arasında kurduğu ilişkiyi anlamak bakımından önem arz etmektedir.

Görebildiğimiz kadarıyla Farabi'nin felsefesinde tek bir gerçeklik vardır. Şu halde o, din ve felsefeyi aynı gerçekliğin iki çeşit görünümü olarak tanımlamaktadır. Kendi ifadesiyle "İkisi de aynı konuları içerir ve varlıkların ilkeleri hakkında bilgi verir". (Farabi, 2020, s. 44) Bununla birlikte o, söz konusu ikiliğe açıklık getirmek için felsefede aklın, dinde ise hayal gücünün önemli olduğunu vurgulamaktadır: "Felsefenin bütün bunlarla ilgili olarak akla veya tasavvura dayanarak bilgi verdiği her konuda, din *hayalgücüne* dayanan bilgiler verir." (Farabi, 2020, s. 44) Onun söz konusu anlayışının temelinde ise "avam" ve "havas" arasında yaptığı ayırım yatmaktadır. Buna göre avamın (halk) gerçeklik anlayışı hayal gücü ve iknayı önemseyen dine dayanmaktadır. Bu bilgiyi daha ileri bir seviyeye taşıyabilecek kapasitedeki havas (seçkinler) ise, gerçeğin

anlaşılmasında akılsal olana ve kanıtlara başvurur.” (Farabi, 2020, s. 42) Dolayısıyla aynı gerçekliğin halk ve seçkinler nazarında iki farklı algılanışı söz konusudur. Onun bu ayrımı daha sonraları İbn Sina ve İbn Rüşd gibi düşünürler tarafından da kabul görecektir. Zikredilen düşüncelerine istinaden Farabi'nin dini olguların felsefi yorumlarını yaptığını iddia etmemiz mümkündür. Şu halde burada İslam dininin yaratılış anlayışı ile Yeni-Platoncu sudur teorisinin bir uzlaşımının sağlanmaya çalışıldığı dikkat çekmektedir. Onun din ve felsefe ilişkisine değindikten sonra eğitim felsefesini ve zikredilen iki unsuru konumlandırışını tartışmaya geçebiliriz.

4. Farabi'nin Eğitim Felsefesi

Felsefe tarihi incelendiğinde eğitime dair fikirler ileri süren birçok düşünürün olduğu anlaşılmaktadır. Söz gelimi J. J. Rousseau'nun *Emile yahut Eğitim Üzerine* adlı eserinde okulda ezberle dayanan bir eğitim anlayışı yerine doğaya dönmenin önemine dikkat çekilmektedir. (Rousseau, 2014) Farabi ise, her ne kadar “eğitim” başlıklı bir eser kaleme almış olmasa da onun eğitim hakkında ileri sürdüğü fikirlere birçok eserinde rastlamak mümkündür. Alan yazında metafizik, mantık, siyaset ve hatta müzikle ilgili düşüncelerine dair birçok kaynağa rastlanmasına rağmen onun eğitime anlayışı ile ilgili sınırlı sayıda kaynağın olduğu dikkat çekmektedir. Akyüz'e göre Farabi, eğitimle ilgili önemli düşünceler kaleme almış ender filozoflardan biridir. Çünkü o, eğitimin mahiyeti, yöntemi ve amaçları gibi birçok konuda oldukça ileri görüşlü fikirler ileri sürmüştür. Onun eğitimle ilgili düşünceleri çok az bilinmektedir ve eğitim tarihçilerinin ondan söz etmemesi büyük bir eksikliktir. (Akyüz, 2019, s. 81) Bu noktada Farabi'nin eğitim anlayışını özgün kılan etmenlerin neler olduğu sorusu akıllara gelmektedir.

Görebildiğimiz kadarıyla Farabi'nin eğitim felsefesi, onun siyaset felsefesi ile paralel bir biçimde gelişmektedir. O, felsefesinin diğer alanlarında olduğu gibi eğitim felsefesi bağlamında da Platon'dan önemli ölçüde etkilenmiştir. Platon, *Devlet'*te yurttaşların meseleleri çözmesinin yolunun iyi eğitimden geçtiğini vurgulamaktadır. Aynı zamanda “Bir devlet işe iyi başladı mı, sudaki halkalar gibi düzenle genişler. Kusursuz bir eğitim ve öğretimden değerli varlıklar çıkar.” ifadelerine yer vermektedir. (Platon, 2012, s. 120) Benzer biçimde Farabi'nin eğitim anlayışında devlete düşen sorumluluklar ve yurttaşların eğitim yoluyla yetkinleşmeleri dile getirilmektedir. Şu halde yurttaşların yetkinleşerek ideal bir devlet düzeni oluşturmaları bakımından eğitim anlayışının vazgeçilmez bir önemi söz konusudur. Dolayısıyla Farabi'nin eğitim felsefesinin idealist bir karakter taşıdığını ifade etmemiz yerinde bir tutum olacaktır. Bireylerin eğitim yoluyla yetkinleşerek, erdemli şehrin erdemli yurttaşları olabilmeleri mümkündür. Onun mevcut durumun iyileştirilmesine yönelik bir eğitim düşüncesi geliştirmesini felsefi anlamda özgün bir anlayış olarak karşımıza çıkarmaktadır.

Bununla birlikte Farabi'nin öğretim (*talim*) ile eğitimi (*te'dib*) birbirinden ayırması eğitim felsefesi bakımından önemli bir husus olduğunu iddia edebiliriz. Öğretim millet ve şehirlerde (devlet) teorik erdemler oluşturmaya yönelik iken, eğitim ahlaki erdemlere ve pratik sanatlara yöneliktir. Öğretim için sözlü anlatım yeterli iken, eğitimde söz ve fiil (eylem) birlikte icra edilmelidir. Ayrıca öğretim sürecinde öğrenende bir şeyin bilgisinin oluşması amaçlanmaktadır. Eğitimin temel amacı ise bireylere ahlaki bakımdan

alışkanlıklar kazandırmaktır. (Farabi, 2012, s. 52; 2020, s. 33) Farabi'nin söz konusu ayırımında önceliğin nefis ve ahlak eğitimine verildiği anlaşılmaktadır. Bu süreç çocukların küçük yaşlardan itibaren edinmeleri gereken ideal davranış modellerini içermektedir. Öğretim ise, teorik ilimleri içerdiğinden eğitimden sonraki aşamaya tekabül etmektedir.

Farabi'ye göre eğitim bir ülkede yaşayan bireyler için elzem derecesinde önemlidir. Çünkü insanların mutluluğa ulaşılabilmesi için mutlak surette bir öğretmene ve kılavuza ihtiyaçları vardır. Bununla birlikte insanların gerçek mutluluğun geçici dünya hevesleri olmadığını farkına varmaları gerekmektedir. Şu halde gerçek mutluluk elde dileyebilmesi için mutlak iyiliğin farkına varılabileceği eğitim anlayışının hayata geçirilmesi gerekmektedir. İnsanlar farklı yeteneklerle dünyaya geldiğinden bazıları gerçek mutluluğun ne olduğunu anlamda daha meziyetli olabilirler. (Aydın, 2010, s. 126-28) Yurttaşların yetkinleşmesi için temel bir gereksinim olan eğitimin icra edilmesi görevi ise devlete düşmektedir. Bu husus, onun siyaset felsefesi ve eğitim felsefesi arasındaki vazgeçilmez bağı göstermek bakımından önem arz etmektedir. Bu noktada sözü onun eğitim felsefesi bağlamında din ve felsefeyi konumlandırışına getirmek yerinde olacaktır.

5. Farabi'nin Eğitim Felsefesinde Din ve Felsefe

Önceki bölümde Farabi'nin başvurduğu avam ve havas ayırımından söz ettik. Ona göre insanlar gerçekliğin algılanış biçimindeki farklılığa istinaden ikiye ayrılmaktadırlar. Bununla birlikte onun herkesin doğuştan farklı yetilerle dünyaya geldiği savı, söz konusu avam-havas ayrımı destekleyen bir tutum olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda doğuştan yöneticilik yeteneği olanların eğitim yoluyla yetkinleştirilmesi fikri onun ideal eğitiminin önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Şu halde erdemli şehrin (ideal devlet) yöneticileri, doğuştan bu mesleğe yatkın olmakla birlikte, donanımlı ve iyi yetiştirilmiş kişiler olması gerekmektedir. (Farabi, 2015, s. 100) Farabi, "ideal devlet" düşüncesi çerçevesinde, Platon gibi beden ile devlet arasında bir analogi kurarak, ülkeyi yönetecek olan hükümdarı insan bedenindeki kalbe benzettiği görülmektedir. (Farabi, 2015, s. 98) Buna göre yöneticideki zayıflıklar ya da eksiklikler doğrudan devletin kendisine zarar vereceğinden bu işe başlamadan önce eğitim yoluyla yetkinleşmeleri geçmeleri gerekmektedir. Ancak ahlaki olarak ve yönetim sanatı bakımından mükemmelleşmiş olan kişilerin ülke yönetimine geçmesi doğru olacaktır.

Yukarıda mutluluğun sağlanması bakımından devletin yurttaşlara sunacağı eğitimin önemine değindik. Bununla birlikte insanların mutluluğa erişmesi bakımından gerçekliğin bilgisinin vazgeçilmez bir önemi söz konusudur. Dolayısıyla onun ideal devlet düşüncesinde din ve felsefeden bağımsız bir eğitim anlayışından söz etmek mümkün değildir. Bu bağlamda Farabi'nin eğitim anlayışında din ve felsefenin rolünün ne olduğu aydınlatılması gereken bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda onun avam ve havas ayrımının eğitim felsefesindeki rolünün serimlenmesi önem arz etmektedir. Görebildiğimiz kadarıyla Farabi, "ideal devlet" düşüncesi minvalinde eğitimi, halk düzeyinde eğitim ve yöneticiler için eğitim olarak temel olarak ikiye ayırmaktadır. Bunlardan halka (avama) yönelik eğitim, sıradan insanlar için gerekli olan

dini eğitim unsurlarını içermektedir. Yönetici adaylarının tabi tutulması gereken eğitim ise daha ileri bir seviyede muhtevayı gerektirmektedir. Onun eğitim felsefesi çerçevesinde halkın eğitimi ve yöneticilerin eğitimini irdelemeye çalışalım.

5. 1. Halkın Eğitimi

Farabi'nin eğitim felsefesi çerçevesinde halkın eğitimini normal insanî eğitim olarak da ifade etmek mümkündür. Bu çerçevede o, toplumsal düzenin ve birliğin sağlanabilmesi bakımından insanların birbirlerine olan gereksinimden söz etmektedir. Çünkü insanların hayatlarını idame ettirebilmeleri için gerekli olan bütün ihtiyaçları tek başlarına sağlamaları mümkün değildir. (Farabi, 2015, s. 97) Onun bu tezi insanın toplumsal bir varlık olduğu anlayışını (*zoon politikon*) ileri süren Aristoteles'i akllara getirmektedir. Bununla birlikte dinin halk için birleştirici ve mutluluğu sağlayıcı özelliğinin göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Şu halde dini eğitim ve dini bilgi, gerçekliği halk nazarında ortak misaller/temsiller yoluyla inşa etmeye yöneliktir. (Farabi, 2015, s. 117) Dolayısıyla sıradan halk/avam için dini eğitimin vazgeçilmez bir önemi söz konusudur.

Diğer taraftan sembollere ve misallere dayandığından dolayı dini bilgiyi halk düzeyine indirgenmiş felsefe olarak nitelendirmek mümkündür. (Aydın, 2010, s. 150) Halka yönelik dini eğitimde kanıtlama ve temellendirmeden ziyade simgelere/temsillere dayalı bir ikna yöntemi ön plana çıkmaktadır. Ona göre "Bunu nedeni, halkın çoğunluğunun (amme), ruhlarında ikna edici savlarla tesis edilmesi gereken bu ilkelerin ancak misallerini kavrayabilecek durumda olmasıdır." (Farabi, 2020, s. 34) Çünkü halkın inandığı şeyleri ayrıntılı olarak sınama ve kanıtlama gibi bir uğraşı söz konusu değildir. O, bu durumu "Avam, sınanmamış genel kanılara uygun düşen şeylerle yetinen veya bunlarla sınırlandırılması gereken gruptur." şeklinde ifade etmektedir. (Farabi, 2020, s. 41) Dolayısıyla Farabi'nin eğitim felsefesinde dini eğitimin halkı birleştirici ve bir arada tutucu bir özelliği söz konusudur. Çünkü dini unsurlar içinde ortak duygu ve düşünceleri barındıran temsiller önem arz etmektedir.

Bununla birlikte halkın eğitiminde kanıtlama ve temellendirmeye dayalı üst düzey bir felsefe bilgisine gereksinim duyulmamaktadır. Şu halde avamın tabi tutulacağı eğitim anlayışında gerçekliğin ve nesnelere misallerine başvurmak yerinde bir tutum olacaktır. Bu çerçevede eğitimcilerin halka yönelik eğitim sürecinde hayal gücü ve ikna yöntemine başvurması gerekmektedir. (Farabi, 2020, s. 42) Böylelikle halkın tabi tutulduğu eğitimde kanıt, delil ve sınama usulünü benimseyen felsefi bilginin yerini temsil ve misaller almaktadır. Bu nedenle Farabi'nin düşüncesinde dinin, avamın seviyesine indirilmiş felsefe olduğu savı ağırlık kazanmaktadır. Benzer bir biçimde din eğitimi halk düzeyindeki felsefe eğitimi olarak nitelendirmek mümkündür. O, söz konusu ilişkiyi "felsefe, çoğunluğun ruhunda olduğu zaman din olur." şeklinde ifade etmektedir. (Farabi, 2020, s. 47) Bu tutum aynı zamanda onun din ve felsefenin aynı hakikatin iki farklı görünümü olduğu savını da teyit eder mahiyettedir. Farabi'nin felsefesinde söz konusu hakikat anlayışının halk nazarındaki karşılığı ise, din alanına tekabül etmektedir. Dolayısıyla halka sunulacak olan dini eğitim, onların seviyesine uygun olacağı gibi toplumun birliğini de sağlayıcı bir mahiyettedir. Diğer taraftan

yönetici adaylarının tabi tutulacağı eğitimin ise dini bir içeriğe sahip olan halkın eğitiminden daha ileri bir düzeyde icra edilmesi gerekmektedir. Seçkinlerin/havasın alması gereken söz konusu eğitim, temsil ve misallerin üzerinde/ötesinde bunların temellerini araştırmaya/soruşturmaya yönelik olmalıdır.

5. 2. Yöneticilerin Eğitimi

Özü itibarıyla Farabi'nin düşüncesinde doğru bir biçimde anlaşılan din ile gerçek felsefe arasında bir farkın olmadığı anlayışı hâkimdir. (Arslan, 2015, s. 8) Onun bu savı yukarıda ifade etmeye çalıştığımız hakikatin birliği düşüncesi ile ilgili bir durumdur. Ona göre İslam'ı en üst seviyeden anlayabilmek ve iyi mümin olabilmek için doğru felsefeye yönelmek gerekmektedir. Bununla birlikte o, yönetici adaylarının eğitimi minvalinde tanrısallık ve felsefe unsurlarını bir araya getirmektedir. Bu bağlamda o, felsefenin (hikmetin) müminin kaybolmuş malı olduğunu ve nerede bulursa onu almasını gerektiğini ifade etmektedir. (Arslan, 2015, s. 10, 11) Farabi, söz konusu düşüncelerini "ideal devlet" düşüncesi çerçevesinde tartışmaktadır. Aynı zamanda o, insanların yetkinleşebilmeleri ve mutlu bir hayat yaşayabilmelerinin koşullarını araştırmaktadır. Bununla birlikte mutluluğun sağlanması çerçevesinde ülkenin yöneticilerinin yetkinleşmesi ve ideal bir düzeye ulaşması önem arz etmektedir. Aynı zamanda o, yönetici adaylarında olması gereken niteliklerin yanında onların iyi bir yönetici olabilmeleri için tabi tutulmaları gereken eğitimin mahiyetinden söz etmektedir. Farabi'ye göre devlet yönetimine namzet olan kişilerin her şeyden önce yöneticilik yeteneğine sahip olması gerekmektedir. Öyle ki, hükümdarlık erdemine ancak özel erdemlere sahip olan kişiler nail olabilecektir. (Farabi, 2020, s. 35) Diğer taraftan o, halkın eğitimini "insanî eğitim" olarak nitelendirirken, yöneticilerin eğitimini ise "tanrısal eğitim" olarak ifade etmektedir. Bu noktada yöneticiler için söz konusu olan eğitimin niçin tanrısal bir özelliğe sahip olması gerektiği sorusu akıllara gelmektedir.

Farabi, tanrısal eğitimin mahiyetini *İdeal Devlet* adlı eserinde ele almaktadır. Buna göre eğitimlerinden önce herkes gibi edilgen bir akla sahip olan yönetici adayları, yöneticilik eğitimi ile birlikte bilfiil akla (edinilmiş/kazanılmış akıl) erişmiş olacaktır. Bilfiil akla erişen kişi ise, edilgen akılla faal akıl (tanrısal akıl) arasında bir seviyeye yükselecektir. Edinilmiş akla nail olan kişi ise tanrısal akılla doğrudan ilişki kurabilecek mertebeye erişmiş durumdadır. (Farabi, 2015, s. 103) Başka bir ifadeyle yönetici adayları, eğitim vasıtasıyla nebîlik özelliklerine haiz bir donanıma sahip olabilmektedirler. Farabi'nin peygamberlik makamı ile eş tuttuğu söz konusu yetkinleşme seviyesine ulaşabilmek bakımından eğitimin mahiyeti önem arz etmektedir. Edinilmiş akla ulaşabilen ve böylelikle tanrısal akıldan feyz alabilen kişi artık hükümdar/yönetici olma ehliyetini kazanmış demektir. Farabi bu yetkinleşme durumunda filozofluk ve peygamberlik özelliklerinin birleştiğini ileri sürmektedir. Kendi ifadesiyle "Bu insan Faal Akıl'dan edilgin akla taştan, feyz eden şeyle bilge insan, bir filozof, tanrısal nitelikli bir akıl kullanan mükemmel bir düşünür." (Farabi, 2015, s. 104) Böylelikle o, ideal devletin yöneticisi olabilecek kişilerin temel özelliklerine işaret etmektedir.

Görebildiğimiz kadarıyla Farabi'nin ideal yönetici tarifinde tanrısallık ve filozofluk iki temel özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda o "İlk Neden'in diğer

varlıklara nisbeti, erdemli şehrin hükümdarının onun diğer kısımlarına nispeti gibidir” (Farabi, 2015, s. 101) ifadelerine yer vermektedir. Böylelikle o, ilk neden olan Tanrı ile ülke yöneticisi arasında belirgin bir analogiye başvurmuştur. Buna göre tanrısal eğitimi başarmış bir kişi ile tanrısal âlemle bağ kuran peygamber eş değerdedir. (Medkûr, 1990, s. 80) Farabi’ye göre bütün varlık, belli bir kılavuza ihtiyaç duyduğundan ilk neden olan Tanrı’yı takip ve taklit etmektedir. (Farabi, 2015, s. 101) Evrende nasıl bir kılavuza ihtiyaç duyuluyorsa, bir ülkede hükümdarın önderliği o derece elzemdir. Çünkü hükümdarlar yönettikleri toplumu eğiterek, insanların karakterini şekillendireceklerdir. (Farabi, 2020, s. 35) Dolayısıyla tanrısal eğitim, halkı sonsuz mutluluğa hazırlayacak ve yönlendirecek olan yöneticileri yetiştiren bir süreç olmalıdır. Böylesi bir eğitimde hükümdar/yönetici adaylarının tanrısal özelliklerle donanımlı hale gelebilmesi önem arz etmektedir. Bu noktada yönetici adayının tabi tutulması gereken eğitimin mahiyeti nasıl olmalıdır? sorusu akıllara gelmektedir.

Farabi ideal eğitim düşüncesi bağlamında tanrısal eğitimin felsefi bir tarzda icra edilmesi gerektiğine dair önemli düşünceler ileri sürmektedir. Söz gelimi o, yönetici adaylarının eğitim sürecinde felsefenin önemini şu şekilde ifade etmektedir: “Eğer felsefe, yönetimin bir parçası olmaktan çıkarsa, bütün diğer şartlar bu yönetimde mevcut olsalar bile, erdemli şehir hükümdarsız kalmış olacak, şehrin yönetimi ile meşgul olan kişi bir hükümdar olmayacak, şehir halkı helâk olma tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktır. Eğer bu şehrin fiilî yöneticisine bağlı olacak bir filozof bulunmazsa, belli bir müddet sonra o şehir helâk olmakta gecikmeyecektir.” (Farabi, 2015, s. 107) Böylelikle Farabi’nin devlet yönetiminde felsefeyi elzem derecede önemli gördüğü ortaya çıkmaktadır. Diğer bir ifadeyle devlete yönetenlerin filozof olması ya da filozoflara akıl danışması önem arz etmektedir. Din ise toplumu ortak bir amaca yönlendirmek ve mutluluğu sağlamak için vazgeçilmez bir önem sahiptir. Farabi’ye göre aynı gerçekliğin iki türü olan din felsefeden toplumun/çoğunluğun ruhunda olanına din, kanun koyucunun ruhunda olanına ise felsefe denilmektedir. (Farabi, 2020, s. 47) Şu halde gerçekliğin seçkinler (havas) düzeyindeki temsili felsefeye alanına tekabül etmektedir. Bununla birlikte yönetici adaylarının felsefe eğitimine tabi tutulmaları, onları yönetim sürecinde tesirli ve ahlaki kanıtlar kullanabilmesi bakımından önem arz etmektedir. (Farabi, 2020, s. 37) Öyle ki, felsefe ilmi, gerçeklik konusunda kanıtlama ve temellendirmeyi ihtiva etmektedir. Bu bağlamda din eğitiminin halk düzeyine indirilmiş felsefe olmasına karşın felsefe, hükümdarlık seviyesine yükseltilmiş din eğitimidir diyebiliriz.

Böylelikle Farabi’nin eğitim felsefesi bağlamında din ve felsefenin vazgeçilmez unsurlar olduğu anlaşılmaktadır. Dini eğitim halkın eğitimi için önemli bir gereksinim olarak karşımıza çıkarken felsefe eğitimi seçkin zümreye yönelik eğitime tekabül etmektedir. Bu noktada seçkinlere/yönetici adaylarına sunulan eğitimde dini eğitimin yadsınması söz konusu değildir. Yönetici adaylarının tabi tutulduğu eğitimde dini eğitimin yanında onları yönetici olarak yetkinleştirecek ve faal akla yaklaştıracak olan felsefe eğitimi yer almaktadır. Dolayısıyla yönetici adaylarının eğitiminde din ve felsefeyi bir arada icra eden sentezci bir anlayışa başvurulduğu dikkat çekmektedir. Bununla birlikte Farabi’nin ülke yönetiminde peygamberlik özelliklerine sahip olan filozofun olmasını elzem

gördüğünden Platon'dan önemli ölçüde etkilendiği aşikârdır. Diğer bir ifadeyle o, Platon'un "filozof kral" anlayışını İslam dini ile sentezlemek suretiyle "peygamber ve filozof kral" anlayışı olarak dönüştürdüğü anlaşılmaktadır. Farabi'nin eğitim felsefesi bağlamında başvurduğu din ve felsefe unsurlarını konumlandırışını son tahlilde değerlendirmeye çalışalım.

6. Sonuç

Giriş kısmında Farabi'nin yalnızca İslam coğrafyasının değil bütün düşünce tarihinin önemli bir filozofu olduğundan söz ettik. Onu bu denli etkili bir düşünür yapan etmenlere eğitimle ilgili ileri sürdüğü fikirleri de eklemek gerekmektedir. Eğitim felsefesi bağlamında değerlendirildiğinde onun İslam dininin yanında Aristoteles, Platon, Yeni-Platonculuk ve Stoacılar tarafından etkilendiği ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte o, ideal bir eğitim anlayışı üzerinde durduğundan temel olarak Platon'un düşüncelerinden ilham aldığını ifade edebiliriz. Aynı zamanda o, İslam düşüncesindeki Yunan Felsefesinin etkisini bariz bir biçimde yansıtan bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak Yunan Felsefesinin olduğu gibi yansıtılmasından ziyade İslam dini ile sentezlenmeye çalışıldığı dikkat çekmektedir. Farabi'nin bu teşebbüsü oldukça yeni bir anlayış olarak kayıtlara geçmiştir ve onun düşünce tarihinde önemli bir filozof olarak anılmasında önemli rol oynamaktadır. Bu çerçevede Farabi'nin din ve felsefe arasındaki ilişkilendirmesine dair bazı hususlar oldukça dikkat çekici mahiyettedir. Onun eğitim felsefesi çerçevesinde ele almaya çalıştığımız din ve felsefe ilişkisine dair şu değerlendirmeyi yapmamız mümkündür:

Din ile felsefenin insanların mutluluğunu sağlamaya yönelik ortak bir amaca yönelindikleri anlaşılmaktadır. Farabi, söz konusu iki unsurdan halka gerçek mutluluğu sağlayacak olanın din olduğunu ifade etmektedir. Havas olarak da ifade edilen seçkinler ve yöneticilere gerçek mutluluğu sağlayacak yol ise felsefeden geçmektedir. Bu ilişkide seçkinler zümresinin halk tabakasının üstünde konumlandırıldığı bariz bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Felsefe eğitimi ile yetkinleşecek olan yöneticiler sınıfı aynı zamanda halkın eğitiminden de sorumludurlar. Aynı zamanda yöneticilerin halka gerçek mutluluğu sağlayıcı düzenlemeleri de hayata geçirmeleri gerekmektedir. Çünkü felsefe eğitimi onları tanrısal akla yaklaştırdığından dolayı halkın hem peygamberi hem hükümdarı konumundadırlar. Buna göre Farabi'nin düşüncesindeki felsefe ve din derecelendirmesinin geleneksel anlayıştan oldukça farklılaştığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar belli bir felsefe din sentezinden söz edilse de bu ilişkide felsefe, tanrısallığa götüren bir yol olarak ele alınarak dinin üzerinde konumlandırılmaktadır. Dolayısıyla onun dini, felsefi bir bakış açısıyla yorumlama çabası içinde olmasından dolayı bir teolog/ilahiyatçı olmaktan ziyade önemli bir filozof olarak anılmasının yolunu açmıştır diyebiliriz. Başka bir ifadeyle Farabi'nin düşüncesi, dini temele alan bir anlayıştan ziyade, felsefeyi sistemin tepesine yerleştiren, akılcı bir yöntemi içermektedir. Onun söz konusu düşünceleri sonraki dönemlerde başta Gazali olmak üzere birçok kesim tarafından eleştiriye tabi tutulacaktır.

Farabi'nin eğitim felsefesi bağlamında ele alınması gereken başka bir husus ise onun ideal bir anlayıştan söz etmesidir. Aynı zamanda bu tutumun bir ütopya olarak

yorumlanması mümkündür. Bununla birlikte onun eğitimle ilgili ileri sürdüğü fikirleri boş, hayali ve gerçekleşmesi imkânsız bir teori olarak bir kenara bırakmak doğru bir tutum olmayacaktır. Şu halde onun eğitim felsefesinden günümüze ve geleceğe yönelik hangi yorumların ve çıkarımların ele alınıp, tartışılabileceği üzerinde durulması gereken bir husustur. Böylelikle onun eğitimle ilgili düşüncelerini birçok alanda farklı kazanımlara dönüştürmek mümkün olabilecektir. Söz gelimi onun eğitimi ahlaki bir bağlamda ele alması ve bununla birlikte toplumu iyiye tekâmül ettirici niteliğini ön plana çıkarması şüphesiz günümüz bağlamında önemsenmesi gereken bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Netice itibarıyla Farabî'nin eğitim felsefesinin onun düşünsel mirası çerçevesinde önemsenmesi gereken bir alan olduğunu ifade etmemiz mümkündür.

KAYNAKÇA

- Akyüz, Y. (2019). Farabî'nin Türk ve Dünya Eğitim Tarihindeki Yeri, *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences*, 15 (2) , 81-88.
- Arslan, A. (2015). Çevirenin Takdimi, Farabi Hakkında, Farabi. *İdeal Devlet, el-Medinetül Fazıla* içinde (ss. 7-29). (A. Arslan, çev.). İstanbul: Divan Kitap.
- Arslan, A. (2020). Giriş, Ortaçağ İslam ve Batı Dünyasında Siyaset Felsefesi, Farabi, *Mutluluğun Kazanılması* içinde (ss. V-XXVII). (A. Arslan, çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Aydın, H. (2010). Dinî-Felsefî Temelleri Işığında Fârâbî'nin Eğitim Ütopyası, *Kelam Araştırmaları* 8 (1), 123-150.
- Cevizci, A. (2015). *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Say Yayınları.
- Cevizci, A. (2016). *Ortaçağ Felsefesi Tarihi*, İstanbul: Say Yayınları.
- Erasmus, D. (1985). A Declamation on the Subject of Early liberal Education for Children. De Pueris Statim ac Liberaliter İnstituendis Declamation. J. K. Sowards (ed.) *Collected Works of Erasmus* (vol. 26, 291-346). (B. C. Verstraete, trans.), Toronto: University of Toronto Press.
- Farabi (2008). *Kitâbü'l Hurûf / Harfler Kitabı*. (Ö. Türker, çev.). İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Farabi (2012). *Kitâbu'l-Burhân*. (Ö. Türker ve Ö. M. Alper, çev.). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Farabi (2015). *İdeal Devlet, el-Medinetül Fazıla*. (A. Arslan, çev.). İstanbul: Divan Kitap.
- Farabi (2017). *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*. (Y. Aydın, çev.). İstanbul: Litera Yayıncılık.

Farabî. (2020). *Mutluluğun Kazanılması*. (A. Arslan, çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Kant, I. (1803). Über Pädagogik, Königsberg. *Deutsches Textarchiv* (1-102).
http://www.deutschestextarchiv.de/kant_paedagogik_1803/11, Erişim Tarihi:
26.11.2020.

Kılıç, C. (2015). *İslam Felsefesi Tarihi*, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Komşu, U. C. (2011). Konfüçyüs ve Sokrates'in Eğitim Felsefelerinin Yetişkin Eğitimi Açısından Karşılaştırılması, *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12 (4), 25-54.

Kurşunoğlu, M. S. (2018). Farabî'nin Siyaset Felsefesinde Senkretik Bir Terim Olarak 'Mille', *Mavi Atlas*, 6 (Özel Sayı), 29-62.

Medkûr, İ. (1990). Farabi. M. M. Şerif (ed.), *İslam Düşüncesi Tarihi*, cilt: II, 67-86. (O. Bilen, çev.), İstanbul: İnsan Yayınları.

Nasr, S. H. (1993). Fârâbî'ye Niçin "İkinci Öğretmen" Adı Verilmiştir? (S. Tülücü, çev.), *Diyaret İlmî Dergi*, 29 (1), 51-56.

Platon (2012). *Devlet*. (S. Eyüboğlu ve M. A. Cimcoz, çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Reçber, M. S. (2018). Din Felsefesi, Kılıç, R. ve Reçber, M. S. (ed.), *Din Felsefesi El Kitabı* (13-28). Ankara: Grafiker Yayınları.

Rousseau, J. J. (2014). *Emile ya da Eğitim Üzerine*. (Y. Avunç, çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Türksever, E. ve Çiçek, M. (2018). Farabî'nin Düşünce Dünyası İçerisinde Din ve Felsefe İlişkisi, *Al-Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (2), 21-27.

Tokarev, S. A. (1988). Hıristiyanlık, (O. Gülkaya, çev.), *Felsefe Dergisi*, 88 (3), 58-72.

Ülken, H. Z. (2015). *Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru İslam Felsefesi, Kaynakları ve Etkileri*, Ankara: Doğu Batı Yayınları.